

PELESOS ŠNEKTOS BŪDVAŽDŽIŲ DARYBA

MARIJA BAUŽYTĖ-MOTIEJŪNIENĖ

Pelesos (Baltarusijos TSR Gardino sr. Varenavo rj., buv. Ródūnios valsč.) šnekteje būdvardžių pagal darybą daugiausia yra priesagų vedinių, visiškai nedaug priešdėlinių ir šiek tiek sudurtinių.

Būdvardžių, padarytų su vadinamosiomis pirminėmis priesagomis ir darybinę reikšmę turinčiomis galūnėmis, yra nemažai. Tačiau tik tai kurie ne kurie jų nuo literatūrinės kalbos (toliau lk.) skiriasi arba leksine reikšme, arba kamienais, arba fonetiškai, pvz.: *āštras*, -à „aštrus“, *laūkas*, -à „plikas“, *stāc'as*, -a „status“, *šiřvas*, -à „pilkas“, „žilas“, *šmagūs*, -i „greitas“. Šiaip jau dauguma šių būdvardžių darybos atžvilgiu niekuo nesiskiria nuo atitinkamų lk. darinių, pvz.: *áukštas*, -à, *báltas*, -à, *plónas*, -à. Todėl jie ir nenauginėjami.

Priesagų vediniai

Priesagų vediniai pateikiami atsižvelgiant į jų darumą. Vieni vediniai nusako daiktų arba reiškinių kokybę, kiti daikto ypatybę kito daikto, veiksmo, skaičiaus ar kokios aplinkybės atžvilgiu. Priesagų vediniai dar gali turėti ir deminutyvinę reikšmę. Pagal šias savybes priesagų vediniai skirstomi į tris grupes: kokybinės reikšmės, santykinės reikšmės vedinius ir deminutyvus.

Kokybinės reikšmės vediniai

Apžvelgiami priesaginiai būdvardžiai, turintys tiek individualią kokybę, tiek ir priesagų suteikiamą apibendrintą kokybinę reikšmę. Daugiau yra apibendrintos reikšmės vedinių, todėl jie pateikiami pirmiau, pvz.:

-ingas, -a. Šios priesagos būdvardžiai sudaromi daugiausia iš daiktavardžių, būdvardžių ir veiksmažodžių.

Vediniai daugiausia žymi pagrindiniu žodžiu nusakomų ypatybių gausumą, didumą, tam tikrą būklę, pvz.: *bal's'ingas bérnas* „bernas, turintis stiprų balsą“, *d'ė'd'z'inga v'istà* „dėslis višta“, *gail'l.inga dainà* „gaili daina“, *gal'v'i.ngas su'nūs* „sūnus su didele galva“, *kosul'f.ngas t'ė'vas* „dažnai kosintis

tévas“, *kruc'in'ingas v'iriškas* „vyras plačia krūtine“, *p'ien'l.nga kárv'è* „daug pieno duodanti“.

Yra vedinių, žyminčių vidines žmogaus savybes, pvz.: *gail'inga mot'e-riš'k'è* „moteris, kuri visų gailisi“, *suprac'l.nga m'erg'inà* „protinga, sumani mergina“.

Vediniais nusakoma ir pastojusios gyvulio patelės būklė, pvz.: *kum'el'in-gà kum'ėlė.*, *par's'inga k'aūlē.*, *t'el'ingà kárv'è*.

-iškas, -a. Priesagos *-iškas* būdvardžiai padaromi iš daiktavardžių, būdvardžių, įvardžių. Jie rodo ypatybę, panašią į pagrindiniu žodžiu reiškiamo daikto ypatybes, pvz.: *ā'n'uol'iškos ā'k'i.s* „švelnios, geros akys“, *b'ér'n'iš-ka būic'is* „kaip berno gyvenimas“, *m'eř'g'iškas dárbas* „mergų dirbamas darbas“, *mót'eriška šir'd'z'is* „gera, jautri širdis“, *nā'm'iškas dárbas* „namie dirbamas darbas“, *šūn'iškas balsas* „pikta lemiantis balsas“, *vař'g'iškas nā-mas* „neturtingas, skurdus namas“.

-uotas, -a. Šios priesagos vediniai daromi iš vyriškosios giminės daiktavardžių ir rodo išviršinę daikto ypatybę, pvz.: *dumbluotas ūp'ès krā'stas*, *kail'i-n'úotas v'ir'as*, *m'iltuotas stā'las*, *p'ienúotas koštūv'is*, *plaukuota kója*, *raguotas v'āl'inas*, *raupul'úota rankā*, *taukuotas púodas*, *s'v'iestuotas šaukštas*.

-otas, -a. Su šia priesaga daromi vediniai iš moteriškosios giminės daiktavardžių kamieno (išimtis – *smurglótas, -a, usótas, -a*) ir rodo daikto išorinę ypatybę arba ko nors didumą, gausumą, pvz.: *ašakóc'i rug'ai*, *barzdótas s'ān'is*, *burnó'tas b'ārnas* „bernas su didele burna“, *kuprótas ožā'l'is*, *musó-tas lāngas*, *putó'tas vanduvā*, *samanó'ta p'ieva*.

-ėtas, -a. Šios priesagos vediniai daromi iš *é* kamieno daiktavardžių. Jie žymi daikto paviršiaus ypatybę, pvz.: *duob'elė'ta búl'ba*, *duob'ė'tas kāl'as*, *juost'elė'tas áud'eklas*, *klon'ėtas laūkas*, *žolė'c'i rug'ai*.

-okas, -a. Priesagos *-okas, -a* būdvardžiai nusako daugiau negu vidutinį pagrindiniu žodžiu reiškiamos ypatybės kiekį, pvz.: *d'z'idóka p'irš'č'in'è*, *kartó'kas grī'bas*, *rató'kas m'ā'd'z'as* „apyretis miškas“, *saldó'kas obuol'is*, *šlap'jó'kas k'āl'as*, *smagó'kas arkl'is* „gana greitas arklys“, *toló'kas tā'kas*, *žal'ó'kos bú.l'bos*.

-inas, -a. Vediniai daromi iš daiktavardžių ar veiksmazodžių. Jie žymi daikto paviršiaus ypatybę, pvz.: *krūv'inas p'irš'tas*, *puřv'inas* || *puřv'intas k'āl'as*, *súodz'inas púodas*.

-ykštis, -a. Viena iš daresnių priesagų. Šios priesagos būdvardžiai daugiausia daromi iš prieveiksmių, mažiau iš daiktavardžių, pvz.: *dabarī'kščis s'v'ie-tas* „dabartiniai žmonės“, *nunī'kščā būic'is* „dabartinis gyvenimas“, *p'er-n'ī'kščai rug'ai*, *vakarī'kšč'è'is v'iralas*.

Santykinės reikšmės vediniai

Šios grupės vediniai turi išskiriamąją reikšmę, nes išskiria kalbamuosius daiktus iš kitų į juos panašių, arba parodo jų rūšį. Tuo jie panašūs į įvardžiuotinius būdvardžius, tačiau įvardžiuotinių formų neturi.

-inis, -ė. Tai dariausia visos grupės vedinių priesaga. Šios priesagos būdvardžiai daromi iš daiktavardžių, būtojo kartinio laiko neveikiamosios rūšies dalyvių ir vienas kitas – iš kitų kalbos dalių.

Atžvilgiai, pagal kuriuos paprastai skiriamas daiktas iš kitų daiktų arba žymima jo rūšis, gali būti šie:

a) medžiaga, iš kurios kas nors pagaminta, pvz.: *anksl'in'ė málka* „alksininės malkos“, *g'elaz'in'ė kum'elait'ė*, *grik'in'ės kruōpos*, *kanap'in'ė vuod'egait'ė*, *karkl'in'ė rēzg'in'ė*, *kl'ev'in'ė šaud'z'ikl'ė*, *m'í.l'c'in'ė buzà*, *pakul'in'ė paklót'ė*, *pašuk'in'is aud'eklas*, *s'c'ikl'in'ai pōt'erai*, *šaud'z'in'is stōgas*;

b) vieta, kur kas yra, iš kur daiktas kilęs, pvz.: *apac'in'is g'irnu akmuvà*, *baluc'in'is š'iēnas* „šienas iš balos“, *gal'in'is nāmas*, *gal'v'in'ė ut'ēl'ė*, *kraščin'is sūolas*, *kú.g'in'is š'iēnas* „kūgyje laikytas šienas“, *lauk'in'ė ramūn'ė*, *s'ien'in'is laikrodis*, *š'ón'in'ės dūris*;

c) koku būdu daiktas padarytas ar įsigytas, pvz.: *aus'c'in'ė, n'ė krōm'in'ė drōb'ė* „namie austa, o ne pirкта drobė“, *ac'in'eš'c'in'is lop'in'is*, *grec'in'is š'iēnas*, *karščin'ė v'í.lna*, *m'erkc'in'ai l'inaī*, *nuobruk'in'ė paklót'ė*, *p'irkc'in'is stālas*;

d) pagal ypatybių gausumą, pvz.: *ašak'in'ai rug'ai*, *blūs'in'is šuvà*, *dūon'in'ai m'ētai*, *pelan'in'is šármas*, *smal'in'ė málka* „smalinga malka“;

e) pagal nuolatinį verslą, prigimtį, ko nors pamėgimą, pvz.: *arkl'in'is g'i'l'is*, *búl'b'in'is vaikas* „bulves mėgstas vaikas“, *kac'in'in'is šuvà* „kates draskantis šuo“;

f) pagal laiką, pvz.: *d'z'ievaic'in'ai rid'z'ik'ē'l'ai* „mėnesiniai ridikėliai“, *gri'b'in'ai m'ētai* „grybingi metai“, *k'al'in'in'is vaikas* „tik ką pradedantis nešioti kelnes“, *k'aūl'in'is m'iēgas* „ilgas miegas“, *ri'c'in'is p'ienas* „rytą melžtas pienas“, *v'is'c'in'is amžus*;

g) pagal paskirtį, pvz.: *arbō'c'in'is šaukštukas*, *súrin'is maišas*, *v'is'c'in'ė laktà*;

h) pagal įvairias kitas ypatybes, pvz.: *ašarin'is vaikas* „verksnys vaikas“, *b'er'g'žd'z'in'ė kárvė* „bergzdžia karvė“, *drang'in'is v'ežimas* „vežimas su drangomis“, *d'z'iřžin'ės jievos* „šikšninės ievos“, *išrac'in'ė grabūšk'ė*, *išv'ers'c'in'iai maršk'in'ai* „į antrą pusę išversti marškiniai“, *jįštank'in'is šap'ec'is* „tankiaplaukis šepetys“, *nam'in'is vag'is* „apvagiantis namus“, *p'irmuc'in'is b'ėrnas*, *šarin'is šap'ec'is* „iš šerių pagamintas šepetys“.

Deminutyvai

Pelesos šnektos mažiabinės būdvardžių priesagos irgi skiriasi nuo lietuvių k. ir kitų tarmių priesagų.

-*ickas*, -*a*. Tai labai produktyvi priesaga. Su ja vediniai daromi iš kokybinės reikšmės pirminių būdvardžių. Jiems būdinga ne mažiabinė maloninė reikšmė, o pabrėžiama pagrindinio žodžio reiškiamą ypatybę. Šios priesagos vediniai itin akcentuoja pirminio būdvardžio didinamąją reikšmę, pvz.: *g'irc'ickas kap p'édas* „girtutėlaitis“, *ji.l'g'ickas k'əl'as*, *k'iec'ickas sú'ris*, *l'i'g'ickas laūkas*, *mā'žickas vaikas*, *p'i.l'n'ickas puod'əl'is* „pilnutėlė puodynė“, *sal'd'z'icka sal'd'é*, *šil'c'icka d'z'ienà*.

Šios priesagos vediniai dar reiškia kalbančiojo emocijų santykį su juo nusakoma ypatybe. Tas santykis gali būti teigiamas (pritarimo, susižavėjimo) ir neigiamas (nepitarimo, pajuokos). Jis išryškėja iš kalbančio intonacijos ir konteksto, pvz.: *Ātn'es'è p'i.l'n'icku. puod'əl'i. m'edaūs. Išáud'è drób'i. rā'c'icku. kap tvō'ru*. Pirmuoju pavyzdžiu gėrimasi žmogaus dosnumu. Antruoju pasakymu reiškiamas nepasitenkinimas atliktu darbu, šaipomasi iš veikėjo.

Priesagos -*ickas*, -*a* pabrėžiama ypatybė kartais esti dar stiprinama papildomai pridėdant pagrindinio būdvardžio daugiskaitos kilmininko formą, pvz.: *l'i.gū'l'i'g'ickas*, plg. *Atā'jo. iš laūko šlap'ū šlap'ickas* „šlaput šlaputėlis“.

Lygiai, kaip pagrindiniais būdvardžiais (plg. *gėras*), taip ir priesagos -*ickas*, -*a* vediniais gali būti reiškiamos tiek vidinės, tiek ir išorinės ypatybės, pvz.: *g'ėrickas vaikas* reiškia ne tik gerą, bet ir gerokai ūgtelėjusį vaiką. Tai priklauso nuo konteksto.

Šnektose su priesaga -*ickas*, -*a* yra kitokias ypatybes reiškiančių būdvardžių, pvz.: *bal'c'ickà drób'è*, *bál'c'ickas lop'in'is* „švari skarelė“, *júod'z'icki* // *||juod'z'ick'i maršk'in'ai* „nešvarūs marškiniai“, *žal'ickà m'èsà* „neišvirta mėsa“.

-*ukas*, -*è*. Vediniai su šia priesaga daromi iš būdvardžių, pvz.: *mažúk'è merg'ináit'è*, *n'ed'z'idúkas b'ern'ėkas*, *s'ilpnúkas vaikúc'is*.

Pabrėžiant deminutyvinę reikšmę neretai pasitaiko vedinių ir su keliomis priesagomis, t. y. prie vedinių su priesaga -*ukas*, -*è* pridėdama antra priesaga -*utis* (pvz.: *gražúkúc'is b'ern'ėkas*, *mažúkút'è m'erg'ináit'è*, *sto.rukút'ès ko-jáit'è.s*), o prie vedinių su sudurtine priesaga -*ukutis*, -*è* vėl pridėdama priesaga -*ukas*, -*è* (pvz.: *drabnukutúkai grī'bai* „smulkūs grybai“, *g'erukutúk'è dukrā'le*, *mažukutúkas katúkas*).

-*ulis*, -*è*. Šios priesagos būdvardžiai turi didinamąją, pabrėžiamąją reikšmę, pvz.: *d'z'id'ul'is m'əd'z'as* „didžiulis miškas“, *graitul'is vaikas*.

Daugiau vedinių, turinčių skiriamąją ir rūšinę reikšmę, pvz.: *baltūle žurs'is, kartūl'ai obuol'ai, platūle lóva, ratūl'is šapeč'is* „retas šepetys“, *raudonūles' bú.l'bos, ru'kštūl'ai obuol'ai, saldūl'ai' obuol'ai*.

-ėlis, -ė. Užrašyta tik menkinamąją reikšmę turinčių vedinių, padarytų iš dalyvių, pvz.: *apl'iñd'ėl'is vaikas* „apsileidęs, apskretęs vaikas“, *aptrú'k'ė'lis d'z'iedas* „apiplyšęs senis“, *supùv'ėl'is maišas, suskrát'ėle mergà*.

Priešdėlių vediniai

Priešdėlių vedinių užrašyta nedaug, todėl reikšminėmis grupėmis jie neskirstomi. Toliau jie pateikiami pagal dažniausiai vartojamas priesagas.

po- Priešdėlio *po-* vediniai daromi iš būdvardžių ir parodo ne visiškai pilną pagrindiniu žodžiu reiškiamos ypatybės kiekį. Šnekte jie gana dažni ir yra perėmę būdvardžių su *apy-* funkcijas, pvz.: *pó'bal'c'is stá'las, pó'il'g'ė sukn'ále., pó'k'iec'is sú'ris, pós'en'is žmogùs, póšal'c'is jišg'iric'is, pó-trump'ai kal'in'ai* „apytrumpiai kailiniai“.

be- Vediniai daromi iš daiktavardžių, pvz.: *b'edañt'è, bobùt'è, b'egał'v'is p'iemuvà* „neišmanėlis piemu“, *b'egúrk'l'is but'el'is, b'el'iež'iv'is|| b'el'iež'iv'is b'érnas* „nekalbus bernas“.

ne- Su neiginiu *ne* galima sudaryti priešdėlinį būdvardį iš bet kurio būdvardžio. Dariniai žymi ypatybę, priešingą pagrindiniu žodžiu reiškiamai ypatybei, pvz.: *n'ejėdrùs m'eit'ėlis, n'enaūjas nā'mas, n'ep'í.lnas púodas*.

pa- Teužrašytas tik vienas specialios kokybinės reikšmės darinys – *pajilgōs' burnō's m'ergà*.

iš- Panašios darybos kaip *pa-* priešdėlio darinys. Užrašytas taip pat vienas pavyzdys – *jišilgà žuoganà* „išilga biržė, lysvė“.

at- Užrašytas vienas darinys – *ātgalas, -a*, pvz.: *numójo ātgal'u rankù*.

Sudurtiniai būdvardžiai

Sudurtiniai būdvardžiai pagal sintaksinius semantinius santykius skiriami į dvi grupes: nusakomuosius, arba vardažodinius, ir valdančiuosius, arba veiksmąžodinius.

Nusakomieji, arba vardažodiniai, sudurtiniai būdvardžiai

Pelesos šnektos vardažodiniai sudurtiniai būdvardžiai esti su šiais dėmenimis:

a) būdvardžiu ir daiktavardžiu. Šios grupės sudurtiniai būdvardžiai rodo žymimo daikto ypatybę, pvz.: *d'idžap'il'v'ės bóobos, gražabuřn'è m'erg'inà, margaā'k'is v'eřšis, pailgabur'n'is b'érnas*;

b) skaitvardžiu ir daiktavardžiu. Šios grupės dariniai taip pat rodo skiriančias daikto ypatybes. Antruoju sudurtinio būdvardžio dėmeniu pasakoma išsiskirianti žymimo daikto dalis ar šiaip koks jam priklausantis ar jį sudarantis ir kartu jį išskiriantis daiktas, pvz.: *p'enk'an'itās||p'enk'an'it'is áud'eklas, v'ienāplauk'is bról'is, v'ienmarsk'in'is vaikas*;

c) įvardžiu ir daiktavardžiu, pvz.: *šum'ēt'is||šuumēt'is kum'elūkas*;

d) veiksmožodžio forma ir daiktavardžiu. Šių sudurtinių būdvardžių pirmuoju dėmeniu eina neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvis, pvz.: *išsp'irtašōn'ē kar'v'ēle, išsp'irtat'eš'm'ēn'ē kár'v'ē* „atsikišusiu tešmeniu karvė“, *nulaistakōjē kalāle* „išnirusia koja kalaitė“, *nulaistanós'is židas* „kumpanosis žydas“;

e) prieveiksniu ir būdvardžiu, pvz.: *arc'ip'il'n'is puod'ēl'is*;

f) daiktavardžiu ir būdvardžiu, pvz.: *vasarōšil'c'is vanduvā*;

g) skaitvardžiu ir būdvardžiu, pvz.: *k'ētrap'ēstas||k'ētrup'ēstas||k'ēturp'ēs'c'as vaikas* „einantis rankomis ir kojomis vaikas“.

Valdantieji, arba veiksmožodiniai, sudurtiniai būdvardžiai

Šios rūšies sudurtinių būdvardžių užrašyta labai nedaug. Jų antruoju dėmeniu eina veiksmožodis. Pirmuoju dėmeniu eina:

a) daiktavardis, pvz.: *žiemak'tīncis paššas* „vienerių metų paššas“;

b) būdvardis, pvz.: *basam'inc'a kōja* „apauta be kojinių koja“;

c) skaitvardis, pvz.: *aštuon'āl'inka v'iřv'ē, d'z'v'il'inkas lop'in'is, p'enk'āl'inkas s'ū'las, p'irmad'ēlē kár'v'ē* „pirmaveršė karvė“, *tril'inka palāle* „trilinkas vystyklas“.

ОБРАЗОВАНИЕ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ГОВОРЕ ПЕЛЯСЫ

Резюме

В статье дан обзор структурно-семантических типов имен прилагательных литовского говора Пелясы. Выделяются распространенные в данном говоре словообразовательные типы имен прилагательных по степени продуктивности: 1) суффиксальные образования, 2) префиксальные образования, 3) сложные имена прилагательные. Указываются их семантические отличия от аналогичных имен прилагательных литовского литературного языка. В статье содержится богатый архаичный лексический материал, характеризующий этот литовский говор.